

УДК 930.1(47+57) «1985/1991»

А. О. Щелкунов*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара***«БІЛІ ПЛЯМИ ІСТОРІЇ» У СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ ЧАСІВ ПЕРЕБУДОВИ
(на прикладі політичних репресій кінця 1920-х – початку 1950-х рр.)**

Здійснено спробу проаналізувати місце і роль історії у суспільних перетвореннях у СРСР часів перебудови та вплив «білих плям історії», і зокрема сталінських репресій, на суспільну думку радянського суспільства кін. 1980-х рр.

Ключові слова: перебудова, історія, суспільна думка, «правда історії», «білі плями історії», політичні репресії.

Произведена попытка проанализировать место и роль истории в общественных преобразованиях в СССР эпохи перестройки, влияние «белых пятен истории», и непосредственно, сталинских репрессий, на общественную мысль советского общества конца 1980-х гг.

Ключевые слова: перестройка, история, общественная мысль, «правда истории», «белые пятна истории», политические репрессии.

An attempt was made to analyze the role and place in the history of social change in the USSR during restructuring period, and the influence of the «blank spots of history», and directly Stalinist repression, the social thought of the Soviet society of the end 1980th.

Key words: restructuring, history, social thought, «true of history», «white spots of history», political repression.

Актуальність статті обумовлена тим, що кінець 1980-х – початок 1990-х рр. є епохальними для усієї Східної Європи. Події тих років відбилися також і на історичній науці. У «перебудовних битвах» за історію почався процес формування сучасного обличчя історичної науки, розпочалося дослідження багатьох історіографічних сюжетів, які не розроблялися в радянській історичній науці і отримали назву «білих плям» історії. У той же час сформувалися стереотипи, кризь які широкі верстви суспільства сприймають істориків та історичну науку і дотепер.

Розробка даної проблематики знаходиться на початковому етапі. Серед вітчизняних дослідників у першу чергу треба виділити В. Тарасова, який досліджує феномен «білих плям» історії у перебудовній публіцистиці та історіографії.

Метою даної роботи є спроба проаналізувати місце та роль історії у перебудовній суспільній думці. Для цього вирішуються такі дослідницькі задачі: з'ясувати чим для суспільства була перебудова, звернути увагу на роль, що відводилася історії; і показати як самі історики оцінювали можливості історичної науки виконати покладені на неї суспільні надії (зокрема, заповнити «білі плями»).

Перебудова як цілісна та послідовна політична програма сприймалася її сучасниками як стрімка, за стислий проміжок часу, докорінна зміна суспільного життя у найширшому сенсі, що повинна була змінити обличчя радянської держави у всіх сферах: економічній, політичній, гуманітарній.

Популяризатори перебудови постійно апелювали до революційних ідеологічних штампів, що дбайливо культивувалися у свідомості радянських громадян протягом майже 70 років. «Перебудова – революція продовжується», «Перебудова – революція сьогодні», «Перебудова – революційне оновлення соціалізму» – ці гасла нав'язувалися масам зі шпальт газет, із телеекранів та радіо, накладаючи ідею перебудови на ідею революції, яка у свою чергу сприймалася як щось сто відсотково позитивне.

Отже, коротко кажучи, перебудова повинна була стати революційним оновленням соціалізму, корінною реформацією тієї суспільної та державної моделі,

яка називалася розвинутим соціалізмом. Ця формула виводилася із дуже суттєвого аргументу: радянський шлях побудови соціалізму є неправильним. Потрібно звільнитися від деформації у теорії і практиці соціалістичного будівництва, правильно осмислити марксизм-ленінізм і піти правильним шляхом, який приведе до «царства соціалізму». Але, щоб повернутися на правильний шлях, треба зрозуміти, коли саме перша у світі радянська держава з цього шляху звернула і чому, за яких причин, вона пішла хибним шляхом. На ці питання відповідь могла дати тільки історія, треба було проаналізувати увесь історичний досвід радянської державності.

Найширші верстви радянського суспільства, від якого державна офіційна ідеологія багато років вимагала політичної активності, реально не надаючи змоги цю активність реалізувати, нарешті отримали можливість, включаючися у боротьбу за перебудову, стати політично активними громадянами. Історія перетворилася на поле суспільної активності.

У центрі суспільної уваги опинилися події 1920–1930 рр., коли закладалися підвалини СРСР, і в першу чергу, політичні репресії сталінської епохи, а також, що цілком логічно, історична наука, яка досліджувала радянську історію і повинна була дати відповідь: де, коли і чому побудова соціалізму була спрямована на манівці.

Одне із гасел перебудови звучало так: «Революція, перебудова, повернення до витоків». «До витоків», – тобто до «золотого віку» радянської державності, до 1920-х рр., до «демократичного централізму», до революційної демократії, врешті-решт до Леніна. Уважалося, що саме в цей період історії радянське суспільство рухалося правильним шляхом і успішно будувало соціалізм. Одночасно в роки перебудови у радянському суспільстві утвердилася думка, що поворотним моментом в історії соціалізму було становлення «культу особи Сталіна» та масові репресії, проведені ним. Деякі викривлення соціалістичного будівництва були виправлені під час хрущовської «відлиги». Через деякий час після приходу до влади Брежнєва у радянській історії розпочалася смуга «застою», що поглиблювала і породжувала нові деформації соціалістичної теорії і практики. Лише із початком перебудови соціалістичне будівництво вийшло на якісно новий рівень другої відправної точки побудови «світлого соціалістичного майбутнього», стрімкому ривку у яке у кінці 1980-х рр. заважав абстрактний «механізм гальмування» і, звичайно, попередні збочення у справі побудови соціалізму.

Систематичне знання про всі ці події, і особливо події 1920-х – 1930-х рр., коли закладалися основи Радянської держави, могла дати лише історія; знання, без якого не уявлялося можливим виправляти помилки або наново будувати соціалізм. М. Маслов писав: «Без осмислення досвіду минулого сьогодні неможливо зробити ні кроку вперед» [15, с. 10]. Ю. Афанасьєв писав: «Задача оновлення соціалістичного суспільства включає і нове, найнеупередженіше прочитання нашої власної історії» [4, с. 13].

Історія повинна була ніби зорієнтувати суспільство, вона ставала важливим інструментом перебудови, звернення до історії було способом вираження соціально-політичної активності громадян. Висока роль історії, зацікавленість нею, стало характерною рисою перебудови. Редакційна стаття «Перестройка и задачи журнала «Вопросы истории» починалася словами: «Наші дні позначені небувалим ростом у суспільстві інтереса до історії і особливо до історії вітчизняної, і в першу чергу, до шляху, що ним пройшла Радянська країна після Великого Жовтня» [17, с. 3]. Ю. Кукушкін писав: «Без перебільшення можна сьогодні сказати, що ніколи радянська історична наука не відігравала такої активної ролі в житті суспільства як зараз, в період перебудови. Ніколи вона не мала такої великої суспільної значимості» [13, с. 67]. З кожним днем перебудови суспільна вага історії продовжувала збільшуватися. Ю. Поляков писав: «Якщо ще зовсім недав-

но ми вели мову про швидке збільшення інтересу до історії, то сьогодні вона стала однією із больових точок суспільної свідомості» [18, с. 3]. Із розгортанням дискусій навколо історичного шляху, що пройшла радянська держава за роки свого існування, громадська жага до осмислення власної історії настільки загострилася, що історії навіть почали надавати месіанського значення. Адже, усі гостро відчували потребу соціально-економічних перетворень у СРСР. Але, оскільки вважалося, що без аналізу причин, які призвели до деформації соціалізму, без заповнення «білих плям», ці зміни провести було неможливо, то й виникали месіанські очікування від історії. На сторінках найпопулярнішого видання часів перебудови, газети «Московские новости», читач цієї ж газети Ю. Каргаманов озвучив мрію, що «з'явиться – не коли-небудь, а зараз, і не «там», а у нас – історик (можливо це буде група істориків), котрі все пояснять» [10, с. 2] і запалить зелене світло для творчої праці перебудови радянського суспільства.

Але в цей же час виникла парадоксальна ситуація: значення і роль історії стрімко зростали, а статус і довіра до історичної науки падала. Ніби сніговий шар наростали звинувачення проти радянських істориків і історії як науки. Суспільство немов би висувало історії судовий позов [21, с. 2].

Деякі публіцисти, журналісти, суспільні діячі та навіть вчені (серед, яких були й історики) особливу увагу акцентували на негараздах історичної науки у СРСР, що були породжені, перш за все, жорстким ідеологічним контролем за працею істориків. Цей контроль призводив до однобокості у висвітленні багатьох фактів, гіперболізації класового підходу, замовчування історичних сюжетів, що не вписувалися у марксистсько-ленінську методологію і вступали у конфлікт з офіційною радянською ідеологією. Спершу звинуватили, що вона, тобто історія, знаходиться у «застой». Більше того, Іскандеров заявляв, що «історія у більшій мірі, ніж інші суспільні науки уражена застійними явищами» [7, с. 3]. Потім історики почали звинувачувати у догматизмі, кон'юнктурщині, кар'єризмі (у найгіршому сенсі цього слова). Усі здобутки радянської історіографії перекреслювалися, усі фундаментальні праці, особливо по радянській історії, називалися низькокофаховими, неактуальними, нецікавими і взагалі ненауковими. З цього робився висновок, що недобросовісна праця істориків призвела до викривлення «правди історії», виникненню «білих плям» [8; 9; 15; 18; 23; 24]. Директор інституту економіки світової соціалістичної системи АН СРСР Є. Амбарцумов заявив: «Наша офіційна історіографія опинилася у найбільш ганебному становищі, навіть у порівнянні з іншими суспільними науками» [1, с. 82]. О. Іскандеров наголошував, що «...впродовж багатьох років імітувався сам процес пізнання минулого» [7, с. 3] У свою чергу Ю. Афанасьєв писав: «немає і не було у світі народу і країни із такою сфальсифікованою історією, як наша. Це стосується перш за все радянської історії» [3, с. 72]. Таким чином, Ю. Афанасьєв у низці своїх робіт, а разом з ним ще деякі учені (Є. Амбарцумов, Р. Медведєв та ін.), поступово підводили до висновку, що історичної науки в СРСР взагалі немає, є лише погана підробка. І другий, не менш важливий висновок, який прямо витікає із такої позиції цих вчених – увесь період радянської історії, фактично, є «білою плямою». Такі умонастрої навколо історичної науки серед вчених і широкого загалу, змусили В. Шишкіна звернутися до наукового співтовариства і до громадських діячів із проханням «обережніше поводитися із словами, коли ми кажемо «немає у нас історичної науки». Так можна дійти до того, що у нас взагалі нічого не має» [27, с. 103].

Звичайно, проти такої позиції на захист історії виступило багато вчених. З осудженням поглядів, одного із головних критиків радянської історичної науки, директора Московського історико-архівного інституту Юрія Афанасьєва виступили доктори історичних наук П. І. Соболев, А. П. Носов, Л. В. Ширіков, С. І. Мурашов. Ці вчені написали відкритого листа до газети «Московские новости», в якому захищали радянську історичну науку, щоправда, дещо ідеалізуючи її здобутки [14, с. 11]. Особисто до цього науковця звертався А. Фурсенко: «Ю. М. Афана-

сьєв казав про те, що не було ніколи у світі такої країни із такою сфальсифікованою історією, як історія нашої країни після 1917 і до 1917 року. Я з великою повагою ставлюся до громадського пафосу Афанасьєва, але не можу погодитися з цією його тезою, тому що все ж таки існує радянська історична наука» [25, с. 94]. Ю. Кукушкін, акцентуючи увагу на поглядах непримиренних критиків історичної науки, зазначав, що «нам потрібне не огульне цькування, а скрупульозна історіографічна робота стосовно аналізу того, що зроблено істориками» [13, с. 67].

Незважаючи на правомірні виступи багатьох учених на захист історичної науки у суспільстві з кожним днем росла недовіра до фахових істориків. Але виникає логічне запитання: якщо не історики, то хто ж повинен був розповісти «правду про нашу історію»?

Протягом багатьох років радянська ідеологія неодноразово повторювала, що творцем історії, її вирішальною силою є простий народ. З цього постулату зробили висновок: якщо народ творець історії, то він здатен самостійно пізнати, оцінити, проаналізувати і систематизувати знання про минуле. У засобах масової інформації у кінці 1980-х рр. доводилася ідея, що народ володіє або може володіти певним «чистим» історичним знанням, яке іманентно властиве йому. І для викристалізування цього «чистого» історичного знання, вчені-історики ніби-то й не потрібні. Наприклад, «Московские новости» писали: «Народ не захищає дисертацій, а тому є вільним і не схильним у своїх історичних поглядах до кон'юнктурних викривлень і коливань» [21, с. 2].

Однак, при цьому зовсім не враховувалося, що «народ» це все ж таки певна абстракція і від імені народу будуть виступати цілком конкретні особи, які можуть нічого не тямити у методології історії і у процесі пізнання минулого. Конструктивні зауваження фахових істориків, до публіцистів, які узяли на себе роль виступати від імені народу, про їх наукову некомпетентність, про відсутність у більшості публіцистів достатніх знань про методологію і методику історичного дослідження широкою громадськістю сприймалося вкрай негативно [21, с. 2]. У іншому номері газети «Московские новости» В. Космачов, читач цього видання, заявляв: «зарозумілість жреців від історичної науки до свого народу, котрий, по їх же словах, творець історії, але не завжди здатен до осягнення її проблем, сьогодні менш за все доречно. Прямого честного діалогу вимагає від історика час» [6, с. 12]. Послідовно у громадській думці кінця 1980-х – початку 1990-х рр. утверджувалася думка, що історичне знання є найважливішим елементом суспільної свідомості. У цих умовах виникла ідея «исторического всеобуча» для радянських громадян [22, с. 2], тому що вважалося, що історію «у нас в країні мало хто знає», а розвиток нормального, здорового суспільства без систематизованого історичного знання просто не можливий. Необхідність такого «исторического всеобуча» сприймалася істориками як одне із завдань історичної науки в період перебудови. З цього приводу доктор історичних наук Г. Іоффе зазначив: «за що отримували вчені ступені і звання, якщо народ у нас безграмотний історично? Чи не задарма ми їли народний хліб?» [6, с. 12]. Цю ідею підтримував член-кор. АН СРСР Ю. Поляков: «всі, увесь народ, повинен навчитися мислити історично» [6, с. 12].

Загальносуспільну зацікавленість історією у кінці 1980-х рр. можна визначити як характерну рису перебудови. У громадській думці утвердилася ідея, що без історичного аналізу причин (найголовнішою з яких вважалися політичні репресії), які призвели до деформацій соціалістичного будівництва в СРСР, радянське суспільство не може рухатися у своєму розвитку далі шляхом Маркса-Леніна. Історія була інструментом перебудови, засобом вираження громадсько-політичної активності. Жваві дискусії з історичної проблематики точилися повсюдно. Найширші верстви радянської громадськості намагалися розібратися у багатьох явищах вітчизняної науки. При цьому спостерігалася парадоксальна ситуація: дуже швидко росла недовіра до історичної науки, яка тільки і могла дати систематизоване знання про минуле.

У кінці 1980-х рр. розвиток історичної науки в СРСР конструювався по прямій аналогії із уявленням про розвиток соціалістичного будівництва: 1920-ті рр. – це взірць, найбільш плідні і найкращі роки радянської історії. У 1929 р. почалося викривлення історичної правди, XX з'їзд партії поліпшив ситуацію, але «невдовзі почалися нові викривлення історичної правди» [19, с. 10]. Лише разом з оновленням соціалізму почалося оновлення історичної свідомості. Гасла «Більше соціалізму» відгукнулося ідеєю «Більше історії». І якщо на шляху перебудови «стояв механізм гальмування, то, звичайно, що свій «механізм гальмування» треба було знайти і в історичній науці. Ним стало «уповільнення темпів оновлення способу мислення наших історіографів та джерелознавців... Вони гальмують процес відновлення повної правди, ліквідації «білих плям» [11, с. 10]. Головним проявом оновлення історичної науки повинно було стати активне включення істориків у процес «перебудови». Якою б галуззю історії не займалися історики, кожен з них повинен був чітко визначити своє відношення до перебудови і своє місце у ній.

У пізньорадянську епоху більшість учених і громадських діячів у аналізі стану історичної науки були одностайні у своїх висновках. Сходилися на тому, що історія в СРСР перебувала у глибокій кризі. Розходження думок було лише в ступені рівня «застою» історичної науки.

Причини такого становища вбачалися з одного боку, у суб'єктивних факторах, а з іншого, у об'єктивних причинах. До суб'єктивних факторів відносили кон'юнктурні викривлення, зумовлені ідеологічним контролем з боку КПРС, а до об'єктивних, – нездатність марксистської методології осягнути усю різноманітність об'єктивної реальності і перетворення марксизму із наукової теорії у догму, яка сковувала творчий потенціал істориків.

У кінці 1980-х рр. утвердилися дві точки зору на шляхи виходу радянської історичної науки із кризи. Найяскравішими представниками першої з них були Ю. Афанасьєв, Є. Амбарцумов, видатний дослідник репресій Р. Медведєв та ін. Ці вчені вважали, що існуюча модель історичної науки не життєздатна, і не підлягає реформуванню. Історична наука не здатна включитися у процес перебудови, заповнити «білі плями» і бути ефективним знаряддям суспільних перетворень. Єдиний шлях виходу із існуючого становища – докорінний злом існуючої методології та адміністративної системи історичної науки.

Другу точку зору репрезентували Ю. Кукушкін, В. Шишкін, О. Іскандеров, Ю. Поляков та інші вчені, які в цілому вважали, що незважаючи на застійні явища в історичній науці та їх глибину, у радянській історіографії є майбутнє. Вони сходилися на тому, що перебудова в історичній науці хоч і повільно, але йде. Існуюча методологія при її оновленні, з урахуванням творчої переробки здобутків іноземної, в першу чергу, західної історіографії, здатна і надалі плідно функціонувати і адекватно відповідати на вимоги часу, в тому числі виправити «викривлення історичної правди» і заповнити «білі плями історії».

Результатом досить гострої акцентації суспільної уваги на історію стало з'ясування, що у самій історичній науці виникли певні лакуни, які за часів перебудови були названі «білими плямами», і найбільш суттєвою «білою плямою» вважалися політичні репресії кінця 1920-х – початку 1950-х рр. Загострення суспільно-політичної уваги на історії породило всередині самої історичної науки дискусії про шляхи її розвитку.

Ці дискусії у радянському, а згодом у пострадянському інтелектуальному просторі, розпочаті у кінці 1980-х рр., не закінчилися, вони продовжуються з метою подальшого розвитку історичної науки.

Бібліографічні посилання

1. Амбарцумов Е. А. Почему правдивая история еще не написана. Историки и писатели о литературе и истории / Е. А. Амбарцумов // Вопр. истории. – 1988. – № 6. – С. 82–84.

2. **Афанасьев Ю.** Энергия исторического знания / Ю. Афанасьев // Моск. новости. – 1987. – № 2. – С. 8–9.
3. **Афанасьев Ю.** Избавить историческую науку от мертвящих пут сталинщины. Историки и писатели о литературе и истории / Ю. Афанасьев // Вопросы истории. – 1988. – № 6. – С. 71–77.
4. **Афанасьев Ю.** Говорим о прошлом, но решаем будущее социализма / Ю. Афанасьев // Моск. новости. – 1987. – № 19. – С. 11, 13.
5. **Болховитинов Н. Н.** О профессионализме и перестройке в исторической науке. «Круглый стол»: историческая наука в условиях перестройки / Н. Н. Болховитинов // Вопр. истории. – 1988. – №3. – С.40 – 42.
6. **Иоффе Г.** Остановится или идти в истории дальше, дальше, дальше... / Г. Иоффе, В. Лельчук, В. Космачев, Ю. Поляков // Моск. новости. – 1988. – №10. – С. 12.
7. **Искандеров А. А.** История и историки / А. А. Искандеров, Э. Гусейнов // Известия. – 1988. – 16 сентября (№ 260). – С. 3.
8. **Искандеров А. А.** История и общество. «Круглый стол»: историческая наука в условиях перестройки / А. А. Искандеров // Вопр. истории. – 1988. – № 3. – С. 3–7.
9. **Казутин Д.** Истории подсудны все / Д. Казутин // Моск. новости. – 1988. – № 2. – С. 12.
10. **Каргаманов Ю.** Еще раз об историках / Ю. Каргаманов // Моск. новости. – 1987 – № 52. – С. 2.
11. **Касьяненко В. И.** Об обновлении исторического сознания / В. И. Касьяненко // Новая и новейшая история. – 1988. – № 4. – С. 3–12.
12. **Ковальченко И.** Трудный путь к правде / И. Ковальченко, А. Самсонов, Ю. Поляков // Неделя. – 1988. – № 52. – С. 10–11.
13. **Кукушкин Ю. С.** Устранить препоны изучению и преподаванию истории. Историки и писатели о литературе и истории / Ю. С. Кукушкин // Вопр. истории. – 1988. – № 6. – С. 67–69.
14. **Носов А. П.** По поводу статьи Ю. И. Афанасьева / А. П. Носов, П. И. Соболев, С. И. Мурашов, Л. В. Шириков // Моск. новости. – 1987. – № 15. – С. 11.
15. **Маслов М. М.** Учиться у истории, чтобы идти вперед / М. М. Маслов // Моск. новости. – 1987. – № 29. – С. 10.
16. О проблемах исторической науки // Новая и новейшая история. – 1991. – № 5. – С. 64–68.
17. Перестройка и задачи журнала «Вопросы истории» // Вопр. истории. – 1988. – № 2. – С. 3–10.
18. **Поляков Ю.** Непростая правда истории / Ю. Поляков // Моск. новости. – 1988. – № 14. – С. 3.
19. **Поляков Ю.** Дорожить каждым годом нашей истории / Ю. Поляков // Лит. газета. – 1987. – № 31. – С. 10.
20. Проблемы исторической науки // Новая и новейшая история. – 1989. – № 6. – С. 80–88.
21. Споры о прошлом – для будущего. Проблемы исторического сознания – в читательской почте «МН» // Моск. новости. – 1988. – № 15. – С. 2.
22. **Торчилин В.** Исторический всеобуч / В. Торчилин // Моск. новости. – 1988. – № 12. – С. 2.
23. **Федосеев П. Н.** Заключительное слово. Историки и писатели о литературе и истории / П. Н. Федосеев // Вопр. истории. – 1988. – № 6. – С. 111–114.
24. **Фроянов И. Я.** Нужен приоритет правды. «Круглый стол»: историческая наука в условиях перестройки / И. Я. Фроянов // Вопр. истории. – 1988. – № 3. – С. 13–16.
25. **Фурсенко А. А.** Укреплять союз историков и писателей. Историки и писатели о литературе и истории / А. А. Фурсенко // Вопр. истории. – 1988. – № 6. – С. 92–94.
26. Цель ученого – Истина. Чтения в историко-архивном институте // Московские новости. – 1987. – № 14. – С. 9.
27. **Шишкин В. А.** Строить концепции опираясь на факты. Историки и писатели о литературе и истории / В. А. Шишкин // Вопр. истории. – 1988. – № 6. – С. 102–104.

Надійшла до редколегії 12.12.2009.